

ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 821.161.2

Р. С. Мариняк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

«МАРУСЯ ЧУРАЙ» Л. КОСТЕНКО В КОНТЕКСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ЛЕГЕНДИ ПРО ПІСНЕТВОРКУ-ОТРУЙНИЦЮ

У статті подано зіставний аналіз художніх версій популярної легенди про Марусю Чурай, створених протягом XIX–XX століть. Показано, що в основі авторських інтерпретацій лежать культурфілософська та аксіологічна парадигми, характерні для кожного з аналізованих літературних періодів. На кожному з переспівів легенди позначився вплив як загальновідомих містифікацій, пов'язаних з постаттю поетеси XVII століття, так і авторського вимислу. На матеріалі створених у XIX ст. повістей про Марусю Чурай (О. Шаховський, О. Шклярєвський, В. Самійленко, О. Чюміна та ін.), та повісті О. Кобылянської і роману у віршах Л. Костенко продемонстровано трансформацію легенди про побутовий конфлікт у філософське переосмислення самотності геніальної особистості.

Ключові слова: аксіологія, алюзія, історіософія, літературний процес, наратор, поетика, художня інтерпретація.

В статье представлен сопоставительный анализ художественных версий популярной легенды о Марусе Чурай, созданных на протяжении XIX–XX веков. Показано, что в основе авторских интерпретаций лежат культурфилософская и аксиологическая парадигмы, характерные для каждого из анализируемых литературных периодов. На каждом из перепевов легенды отразилось влияние как общеизвестных мистификаций, связанных с фигурой поэтессы XVII века, так и авторского вымысла. На материале созданных в XIX в. повестей о Марусе Чурай (О. Шаховский, О. Шкляревский, В. Самийленко, О. Чюмина и др.), и произведениях XX в. – повести О. Кобылянской и романе в стихах Л. Костенко – продемонстрирована трансформация легенды о бытовом конфликте в философское переосмысление одиночества гениальной личности.

Ключевые слова: аксиология, алюзия, историософия, литературный процесс, нарратор, поэтика, художественная интерпретация.

The article represents a comparative analysis of artistic versions of the popular legend about Marusya Churai, created during XIX–XX centuries. It is vividly shown that the basis of all writers' interpretations is constituted of cultural, philosophical and axiological paradigms which are specific to all literature periods analyzed. Every legend interpretation was influenced by both generally known hoaxes, connected with the image of the poetess of the XVII century, and individual imagination of the authors. Using the XIX century works about Marusya Churai (by O. Shahovskiy, O. Shklyarevskiy, V. Samiylenko, O. Chumina, etc.), the story written by O. Kobylyanska and the novel in verse, created by L. Kostenko, the article shows the legend transformation from household conflict into philosophical rethinking of lonely genius.

Keywords: axiology, allusion, historiosophy, literature process, narrator, poetics, artistic interpretation.

На сьогодні у літературній критиці існує поважний корпус текстів, присвячених аналізу історичності постаті Марусі Чурай [6; 12; 14; 15; 16]. Увагу авторів зазвичай зосереджено то на проблемі історичності особи Марусі Чурай та походження пісень, авторство яких їй приписують, то дослідники намагаються інтерпретувати тексти про піснярку як спробу авторів розкрити перед читачем глибину тужливої дівочої душі, пристрасної і гордої, повної самоповаги, смертельно ображеної кривдою і зрадою, зневаженої в своїм пориві до справді великих і чистих почувань

кохання, віри в людей [1, с. 2]. Літературна критика давала і продовжує давати схвальні відгуки про роман у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай». Рецензії носять виключно панегіричний характер. Читач був і залишається в захваті від знайомства з текстом. У монографії В. Брюховецького «Ліна Костенко: Нарис творчості» (1990) аналізу роману відведено окремий розділ під назвою «Слова самі на голос навертались». 1998 р. в Кіровограді побачив світ навчальний посібник Г. Клочека «Історичний роман Ліни Костенко «Маруся Чурай». Статті Б. Бакули, Ю. Барабаша, Д. Гусар-Струка, Н. Забужко, О. Слоньовської, І. Фізера демонструють зразки глибокого аналізу проблематики роману, його поетики, етосу тощо. Статті Л. Кауфмана, Г. Нудьги і, особливо, дисертаційне дослідження Л. Пономаренко присвячено з'ясуванню проблеми легендарності-історичності піснетворки Марусі Чурай. Серед неоднозначних, часто протилежних точок зору важко віддати перевагу тому чи іншому інтерпретаційному варіантові.

Як зазначає О. Степикіна, «завжди серед багатства світоглядних систем превалює одна», яка виявляє себе найбільш виразно у фольклорі народу [9, с.88]. Однак фольклорний вияв світогляду носить різко поляризоване потрактування добра-зла, красивого-потворного, високого-нищого. Тому саме через притаманну йому емоційно-інтенсифіковану домінанту він програє у зіставленні з аналітичним дослідженням індивідуально-психологічних особливостей людських характерів і конкретних протиріч суспільного життя. Роман, на наше переконання, є зразком аналітичного дослідження світоглядних стереотипів, що домінували в українському суспільстві в середині XVII століття [16].

Метою нашої статті є зіставний аналіз художніх версій популярної легенди про Марусю Чурай, створених протягом XIX-XX ст., доведення, що в основі авторських інтерпретацій лежать культурфілософська та аксіологічна парадигми, характерні для кожного з аналізованих літературних періодів, показ того, що на кожному з переспівів легенди позначився вплив як загальновідомих містифікацій, пов'язаних з постаттю поетеси XVII століття, так і авторського вимислу. На матеріалі створених у XIX ст. повістей про Марусю Чурай (О. Шаховський, О. Шклярєвський, В. Самійленко, О. Чюміна та ін.), та повісті О. Кобилянської і роману у віршах Л. Костенко ми продемонструємо трансформацію легенди про побутовий конфлікт у філософське переосмислення самотності генія.

На сьогодні увага переважної більшості дослідників зосереджується на вивченні мотивів автобіографізму в літературі, статусу наратора в тексті, творення ідилічного часопростору, тобто тем і мотивів, що ілюструють самотність і розгубленість людини в епоху глобалізації. Однак на маргінесі дослідження опиняються тексти, що становлять певний феномен українського літературного процесу другої половини XIX – усього XX ст., до яких відносимо й твори, сюжети яких базуються на переосмисленні легенди про Марусю Чурай.

Якщо з приводу історичності постаті Марусі Чурай полеміка носить науково обґрунтований характер, з аргументацією точок зору, то аналіз часопросторових координат, у яких перебуває героїня роману, носить як поверховий, так і позначений рисами вульгарно-соціологічного методу характер.

Започаткував традицію аналізу роману Л. Костенко з позицій соціальної вартості Микола Бажан. У статті 1980 р. він, цитуючи К. Маркса, прирівнює стійкість соціальних позицій Марусі Чурай до світоглядних орієнтирів Хмельницького, грізно засуджує «підлих суддів», називаючи їх «тупими, нищими і бездушними» [1, с. 2], правда, не пояснюючи ніяк даного твердження.

У статті Н. Забужко 1989 р. соціальна проблема – «конфлікт між владою і мистецтвом» також є наріжним каменем роману. Л. Костенко оцінено як письменницю, яка «правдиво показала агресивність бюрократії, її наступ на демократичні традиції, охоронцем яких було козацтво», саме ж козацтво – «поборник гуманізму й демократії», – показано в романі як сила, яку було знищено, що й «відкрило двері розгнужданому деспотизмові» [7, с. 17].

Мова про те, що роман має філософське забарвлення, якого легенді про Марусю Чурай надала Ліна Костенко, узагалі не велася.

Балада про Гриця була, на думку Г. Нудьги, другою після відомого роману «Їхав козак за Дунай» українською піснею, що на початку XIX століття завоювала симпатії західноєвропейської

громадськості. На користь цього твердження свідчать такі факти: 1822 р. цю баладу перекладено німецькою мовою й опубліковано в одному з львівських часописів; Ф. Ліст у 40-х роках XIX ст. створив, після поїздки по містах України, фортепіанну п'єсу «Українська балада», «в основі якої лежить мотив «Ой не ходи, Грицю...» і у Франції, за свідченням Ю. Словацького, балада поширювалася під назвою «Гриць», в Англії в 1848 р. в книзі Генріка Красінського «Жожаки і Україна» було опубліковано ноти «Думи про Гриця» [11, с. 131–132].

Перша літературна обробка – вірш «Покарання» – була створена близько 1820 року Богданом Залеським – представником так званої «української школи» в польській поезії. Цей твір отримав негативну характеристику з боку І. Франка, а згодом – Ф. Колесси, який до недоліків вірша відносить потуги Б. Залеського пояснити отруєння не як помсту за образу, а крізь призму «якоїсь загальної філософичної теорії, а це психологічна хиба, що суперечить народній пісні» [14, с. 160]. Отже, спроба подати баладну драму в контексті певної філософії на початку XX століття не була сприйнята позитивно, наприклад, Ф. Колессою, хоча була уже трансформована з фольклорного в літературний жанр.

Першим драматичним твором, побудованим за мотивами балади про Гриця, стала п'єса Кирила Тополі «Чары, или несколько сцен из народных былей и рассказов украинских» (Москва, 1837). Цей твір, який отримав свого часу схвальну оцінку М. Костомарова і був у 1887 р. без особливих змін переспіваний І. Лагодою, приятелем А. Глібова [6, с. 62], може бути віднесений до типових зразків літератури романтично-етнографічної школи. Важливо, що у п'єсі поки що нема спроб пов'язати легенду про Марусю Чурай з баладою. Тут навіть ім'я отруйниці – Галя, крім того, вона багачка.

Наступна обробка сюжету про Гриця належить відомому князеві Олександрові Шаховському. Це повість «Маруся, Малороссийская Сафо» (1839). Цей твір є вельми цікавим з огляду на те, що дослідники творчості Л. Костенко, зокрема Д. Гусар-Струк, вважають, ніби поетеса використала в якості «біографії Марусі Чурай» разом зі словниковою статтею В. Модзалевського (1905) саме твір О. Шаховського (і, меншою мірою, твір О. Шкляревського) [5, с. 34].

У князя Шаховського, за висловом П. Филиповича, було нездоланне бажання писати українською і на українські теми, навіть незважаючи на несхвальні відгуки на його твори. Так, його ляляли і І. Котляревський, і Орест Сомов за те, що він абсолютно не володів українською мовою. Однак вищеназвана повість «лишила слід в українському (і російському) письменстві, викликавши протягом довгого часу низку наслідувань» [14, с. 163]. Сюжет повісті й справді демонструє повну сюжетну схожість з твором Л. Костенко. Йдеться про такі важливі моменти, як власне вибір героїні (тут отруйниця – Маруся Чурай, піснетворка, постать історична, дочка покараного Гордія Чурая, зрада Гриця і заручення з Ганнусею (Галею), спроба Марусі покінчити життя самогубством і врятування її Кіндратом (Іваном) Іскрою, а також проща (однак у Шаховського Маруся пішла на прощу до Києва, за порадою ворожки, сусідки Ягаївни, тоді коли Гриць був у поході, і власне в Києві під час урочистого входу до міста Богдана Хмельницького, для якого, до речі, Маруся разом з місцевими співачками виконала пісню «про чайку-небогу», дівчина й дізналася від Іскри про зраду й заручення Гриця з іншою. А отже, проща в контексті творів О. Шаховського та Л. Костенко носить абсолютно різні смислові навантаження: у Шаховського – це дорога, яка допомогла згладити біль зради, притупити відчай радістю споглядання Києва в час всенародного піднесення, викликаного величним вступом до міста гетьмана-переможця, підняти настрої радісною можливістю долучити свій голос до величальних співів на честь Хмельницького; у Л. Костенко проща – апофеоз страждання Марусі. «Цей розділ – це і історичне полотно, і спроба підкреслити несправедливе замовчування неолі України в пам'яті людства» [5, с. 36]).

Є у повісті О. Шаховського й казуси, серед яких найістотнішими вважають, по-перше, коментар до часу смерті Марусі, 1653 р., як року «вечно радостного для нашей родины». «Отечественные записки» в особі автора Н «виправили» помилку князя, посміявшись як з того, що переплутав рік «в который братки обнялись после долгой и тяжелой разлуки: север и юг Руси» [14, с. 163], так і з того, що в творі нема жодного «малороссийского характера». По-друге, вражала

критиків мова: «А де-с ти тодки не має, що треба худко вдати з богом тую вспевунью Марусю за tego гайдука» [14, с. 165]. П. Филипович підкреслює, що І Франко та О. Сомов мали рацію, коли звинуватили князя Шаховського в незнанні української мови (у творі героя звати Грицо, і відмінюється відповідно – Грицу-Грица, небога названа як небоза, а вечорниці звучать як вечорница).

Отже, при всіх своїх недоліках, повість О. Шаховського на 1839 р. задовольнила етнографічний інтерес російського читача до української пісні та смак до мелодраматичних ефектів [14, с. 166], а також послужила матеріалом для майбутніх інтерпретацій балади про Гриця, поклавши початок формуванню «легенди» про Марусю Чурай у художній та науково-популярній літературі, спочатку теж російськомовній [12, с. 4].

У 1877 р. у журналі «Пчела» (№ 5), 1879 р. в «Исторической библиотеке» (№ 2) з'явився «биографический очерк» О. Шкляревського «Маруся» («Малороссийская певунья»). Як зазначає Л. Пономаренко, «другорядний російський журналіст, що здобув визнання сучасників як автор нарисів про кримінальних злочинців», спробував завоювати прихильність читачів, завуалювавши пряме апелювання до твору О. Шаховського запевненням у тому, що в дитинстві він бував у відомого українського письменника Г. Квітки-Основ'яненка, де чув дещо про Марусю Чурай та бачив її портрет. «Бувати» у письменника він міг лише до 8 серпня 1843 р., коли той помер у Харкові, – пише Л. Пономаренко. – О. Шкляревському було тоді лише 6 років, тож дуже сумнівно, що в цьому, а то й у молодшому віці він був у змозі правильно розуміти почуте» [12, с. 4]. Що ж до портрета, то П. Филипович припускає, що йдеться про доданий до повісті О. Шаховського малюнок, на якому зображено кілька персонажів твору, серед них і головну героїню [14, с. 167].

Цікаво, що О. Шкляревський долучив до «доробку» Марусі Чурай і пісню «Грицю, Грицю, до роботи» (мабуть, через ім'я, вважав П. Филипович). П. Филипович назвав твір О. Шкляревського «простакуватою містифікацією» [14, с. 167], яку згодом наслідували «як джерело, авторитетніше за повість О. Шаховського» [12, с. 5], автори художніх творів й укладачі словникових статей (М. Голіцин, В. Гарський (псевдонім В. Модзалевського), М. Комаров, П. Владимиров, В. Лукич, О. Партицький, Бораковський).

Отже, дві містифікації, якими є твори О. Шаховського та О. Шкляревського, мали найістотніший вплив на активну адаптацію балади про Гриця та легенди про Марусю Чурай у вітчизняній літературі як XIX, так і XX століть.

Так, майже на всі сто відсотків, за словами П. Филиповича, використав твір О. Шаховського Борковський, «інсценувавши повість Шаховського» [14, с. 168] у 1887 р. Різниця між цими двома творами спостерігається хіба що на рівні задекларованого патріотизму: в О. Шаховського це великодержавний російський, у Борковського – український козакофільський.

Ще одним наслідуванням повісті О. Шаховського стала п'єса Виргілья Нардуччі, видана у Петербурзі російською мовою 1889 р. Як і сам Шаховський, Нардуччі абсолютно не розуміє соціальної суті Хмельниччини. У Шаховського Гриць збирається у якийсь абстрактний похід, бо дуже зачепили його серце Марусині «одушевательные пересказы и горькое воспоминание о гибели храброго отца ее» і «вскипятили мщением кровь казацкую» [14, с. 168]. У мелодрамі Нардуччі «Маруся Чурай. Историческая драма в 4 д.» мати Гриця спонукає сина до боротьби, теж досить абстрактної, словами: «Грицю, сын мой. Разве тебе не люб поход, что затеял наш славный гетман. Или ты не казак больше? Осмотрел ли ты свое оружие? Слышишь, как ржет твой гнедко?» [14, с. 169].

За Шаховським скомпонував свою «Марусю Чураївну» 1894 р. і В. Самійленко, навіть повторив деякі сцени (наприклад, з божевільним). Однак оригінальною рисою твору є яскраво підкреслена «інтелігентність, людяність і лагідність» думок і почуттів, якими наділяє автор своїх персонажів. Як зазначав П. Филипович, В. Самійленко наділив героїв твору рисами власного світогляду. Кіндрат Іскра, «немов начитавшись Куліша, говорить книжною мовою про непевність козацької слави», про Марусю висловлюється, мов про Беатріче, що особливо впадає в око,

оскільки незадовго до «Марусі Чураївни» було опубліковано 10 пісень з Дантового «Пекла» в Самійленковому перекладі [14, с. 172].

Якщо В. Самійленко намагався витримати сюжет п'єси в історичному жанрі, то В. Александров і М. Старицький перенесли дію в побутовий простір: дівчину кохають три парубки, один з яких негарний, гидкий і горбатий (Ігнат у В. Александрова, Хома – у М. Старицького). Олена (у Старицького – Маруся) після отруєння Гриця «бігає скажено», рве на собі волосся, «божевільно сміється», а закоханий в неї каліка, який якраз і є тим організатором злочинств (і Кіндратового, і Олениного), потім «виймає ножа і зарізується» (у Старицького). Обидві п'єси погамовували інтерес читача до мелодраматичних пристрастей, з трагічними сценами і, що печально, без необхідності осмислювати історію, Хмельниччину, власне існування в колоніальному середовищі.

Отже, прикметною рисою творів, написаних російськими авторами (О. Шаховським, О. Шкляревським, Вирглієм Нардуччі), є їх зорієнтованість на звеличення великодержавного патріотизму, підкреслення активного опікування урядом українських селян, «розуміння» проблем малоросів тощо, тоді як українські обробки сюжету про Гриця й Марусю (Чурай) у ХІХ ст. зводяться до безперспективного козакофільства (Бораковський), інтелігентського моралізаторства (В. Самійленко) або відвертої втечі в межі побутового мелодраматизму (В. Александров, М. Старицький).

З часом біографія отруйниці Марусі (а іноді навіть Марусі Чурай) поповнилась деталями. Критика більшості «нових» творів була негативною (І. Франко, П. Филипович).

Так, 1886 р. у Харкові було опубліковано вірш Т. С. Онопрієнка-Шелкового, на «малоросійськом языке», який був переспівом балади про Гриця. «Важко уявити щось бездарніше з усіх поглядів», «це нікчемна річ» [14, с. 178], що підтверджує цитата: «Йшов Грыць з вечирниц/Люличку куривши// Вышла Таня за ворота/ Грыця поджидавши//» або «Уложивши Грыща спати/ На своїй кровати/ Сама пишла в огиродь/ Отруты шукати//».

Щодо нових «фактів» з біографії, то «быль» О. Чюміної (1887) розповідає, що Маруся померла черницею десь на півночі в чужині (у Шкляревського вона теж померла після 1648 р. в російському монастирі, а в Шаховського, пригадаймо, «пам'ятного для всього українства року 1653»).

Катерина Нельговська поховала Марусю в 1652 р. («Маруся Чураївна, бувальщина 1652 року»). Взагалі для цієї авторки вагомим було нагадати цим твором малоросам, кого вони мусять «благодарить за те блага мирной и спокойной жизни, которой пользуются в настоящее время» [14, с. 178]. І. Франко писав з цього приводу: «Поема, яку надряпала пані Озерська-Нельговська – млявий та безбарвний виріб малоосвіченої пенсіонерки» [14, с. 179].

Однак квінтесенцією славних етногенних спроб переробити сюжет про Гриця й Марусю став твір Д. Куліди «В часу кохання (Сапфо України)», «історична драма в 7-ми діях з часів Богдана Хмельницького». Нещасну «Українську Сапфо» Куліда примусив в останній дії (що чомусь «діється через п'ять з половиною років після VI дії, вранці, напровесні») збожеволіти, вилізти в монастирському садку, впасти й розбитися на смерть.

Отже, бачимо, що під кінець ХІХ століття автори демонструють більше зацікавлення образом отруйниці-Марусі, а не Гриця, деталізуючи окремі моменти її життя, особливо після смерті Гриця (з'являються й історія про помилування Марусі Хмельницьким, причини вказуються дві – або пісні Марусі, або пам'ять про загиблого Гордія Чурая), і власне сама смерть дівчини.

У ХХ ст., до створення роману Ліною Костенко, найбільш серйозною обробкою балади про Гриця можна вважати твір О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала...», оскільки на письменницю, по-перше, майже не вплинули попередні твори-переробки сюжету [5; 7; 14], і, по-друге, для О. Кобилянської важливим було заперечити попередні традиції етнографічного реалізму й натуралізму та патріотичної романтики і подати, як альтернативу, індивідуалізм і поглиблений психологізм «в неоромантичному одязі».

Народна пісня давала О. Кобилянській тільки загальну вказівку. Гриць кохав двох. Тому для авторки важливим було з'ясувати психологію цього почуття. Грицева дводушність потрактована крізь призму походження – від матері-циганки і людини іншої раси – білого боярина. Пояснивши

Грицеву провину (зрадив Тетяну) причинами надіндивідуальними, письменниця дозволила собі відверто продемонструвати симпатію до Гриця, опоетизувати отруйницю Тетяну, яка також загине через присуд долі, але «загине в ореолі краси, не заплямованої, а знищеної жорстоким життям» [14, с. 185].

Л. Костенко згодом не піде шляхом, запропонованим О. Кобилянською (пояснення вчинків персонажів надіндивідуальними, психологічно блокованими, підсвідомими чи несвідомими факторами), однак можна говорити про певну схожість в естетичній настанові творів обох письменниць – через з'ясування психології персонажів (щоправда, у Л. Костенко – це світоглядні пріоритети людини середньовічної і ренесансної).

Єднає Марусю Л. Костенко з Тетяною-Туркинею О. Кобилянської те, що обидві відрізняються від своїх суперниць природою власної любові.

Галя Вишняківна (Настя – у Кобилянській) – це, за словами героїні «Valse melancholique», ще не ушкоджений новітнім духом (ренесансним у Костенко, і феміністським – в О. Кобилянській) тип первісної жінки, жінки з Біблії, повної покори й любові, але покори й любові, не вихованням виплеканої, а від природи, з першої руки даної: «то тип тих тисячок звичайних, невтомно працюючих мурашок, що гинуть без нагороди, а родяться на те, щоби Любов'ю своєю удержувати лад на світі» [14, с. 189].

Однак Туркиня гине, так і не ставши щасливою в подружньому житті, тобто не ставши «мурашкою». Її кохання, збуджене до життя бажанням самої дівчини, а не дане «з першої руки», кохання, яке Тетяна то намагалася погамувати в собі, то дозволила йому розцвісти, виявилось абсолютно неспроможним вистояти у боротьбі з природними покличками душ Гриця й Настки.

Маруся Чурай Л. Костенко також приречена на смерть – весна разом з буйним цвітінням садів несе сухотним хворим найчастіше не радість життя, а відбирає його в них. А отже, земне життя Марусі уже доходить кінця. І вона, як і Тетяна-Туркиня, перекресливши для себе тип поведінки, який названо «поведінкою тисячок невтомних мурашок», приречла себе на самотність. А відтак потерпіла поразку в змаганні з природою, інстинктами, первісними покличками в свідомості людини, коли страх за виживання блокує глибокі пориви [10].

Чи можна назвати це визнанням примату визначеності долі людини над її спробами бути щасливою? Частково так. Однак такий підхід до розв'язання проблеми властивий швидше О. Кобилянській, тоді як у Л. Костенко вагомим є не факт апріорної визначеності у розв'язанні конфлікту між Марусею і Грицем, а першопочаткова помилка у виборі об'єкта кохання. Л. Костенко, даючи характеристику постаті Гриця вустами Марусі, налаштовує читача на думку, що ці характеристики, згладжені Марусею, мали б бути набагато непривабливішими. Гриць – слабкодуха людина, з двоїстою душею, і причина тут не в расовому дуалізмі характеру (як в ситуації з Грицем із твору О. Кобилянської), хоча вагомо, що його молочною матір'ю була Чураїха, та й виріс він у дворі Чураїв, а в світоглядних пріоритетах, які юнак визначав для себе поступово дорослішаючи. Остаточні життєві орієнтири в Гриця, за Л. Костенко, сформувалися після походу і битви під Берестечком. Своє врятування тоді він сприйняв як дарунок долі і не захотів більше спокушати Бога [2; 4; 11].

Отже, твір О. Кобилянської започаткував традицію підходу до аналізу сюжету про Гриця з позицій психологічної вмотивованості вчинків героїв балади. У творі Л. Костенко ця традиція продовжена й доповнена генієм поетеси, поглиблена історіософічністю та аксіологічною настановою не стільки у поданні нової версії балади про Гриця, скільки зосередженістю на образі отруйниці-Марусі Чурай.

Окрім повісті О. Кобилянської, у першій половині ХХ століття було створено ще одну інтерпретацію балади про Гриця – п'єсу І. Сенченка «Ой не ходи, Грицю» (1923). П. Филипович вважав цей твір переробкою п'єси М. Старицького. Тут автор істотно «осучаснив» героїв: Гриць – Грицько – незаможник, комуніст; Потап – можливо, Іскра – середняк. Грицько, помираючи, говорить: «Маруся... Маруся... Що ти наробила... Революція... Життя! Я так хочу жити» [14, с. 181]. Жодної естетичної вартості даний твір не має, і як інтерпретація балади є досить слабким. На аналогічну характеристику заслуговує й твір І. Микитенка «Маруся Чурай».

Загалом на кінець 1960-х років, за твердженням Г. Нудьги, існувало близько 25 драматичних творів, у яких експлуатувалися сюжети балади про Гриця та легенди про Марусю Чурай. Далеко не всі ці твори витримали випробування більш ніж 130-літньою історією, не всі заслуговували на прихильну оцінку сучасників. Ця думка стосується і поезій, і прози, створених за вищевказаними сюжетами [6; 15].

Якщо у попередніх варіантах Маруся далеко не завжди була авторкою пісень, то на 1960-ті роки мотив піснетворства в цій історії стає домінуючим і «витісняє всі інші» [11, с. 134], наприклад, мелодраматичні, соціально-побутові. Тому логічним у цьому контексті стало зацікавлення постаттю Марусі Чурай музикознавцями. І тут мала місце серйозна дискусія, яка розгорнулася в 1960 роках на шпальтах газет і журналів й учасниками якої виступили композитор, а також журналіст-музикознавець Л. Кауфман, поет С. Тельнюк та філолог, авторитетний дослідник української народної пісенності Г. Нудьга. Л. Кауфман і С. Тельнюк декларували історичність постаті Марусі Чурай, публікували пісні «написані» дівчиною, тоді як Г. Нудьга виступав їх опонентом [2; 4].

Щодо наполягання на історичності постаті Марусі Чурай, то Г. Нудьгу дивувало, що Л. Кауфман «то заявляє, що, «на жаль, ніяких архівних матеріалів про неї знайти не пощастило» («Україна, 1965, № 49), то має у своєму розпорядженні «чимало матеріалів» («Літературна Україна», 1965, № 100), то сподівається знайти «додаткові архівні матеріали» («Вітчизна», 1964, № 10)». Тому автор запитує: «Якщо немає «ніяких архівних матеріалів», то що ж можна знайти до них додатково?» А далі робить висновок: «Це намагання писати сенсаційно», – і на підтвердження наводить приклади зі статей Л. Кауфмана типу «.. знайдено нові факти її біографії», «знайдено 16 пісень, які, безперечно, належать Марусі Чурай» [11, с. 137-138].

Отже, протягом багатьох десятиріч дослідники-літературознавці переконували читацьку аудиторію в тому, що Маруся Чурай – легенда. Заперечили історичну підставу її існування Белінський, Т. Шевченко, І. Франко, М. Возняк, П. Филипович, Г. Нудьга, Л. Пономаренко, про легенду згадують словники В. Владимірова, В. Сиповського. Автори ж художніх творів, а також деякі науковці наполягали й наполягають на історичності постаті Марусі Чурай.

На час, коли в Л. Костенко визрів задум написати історичний роман про Марусю Чурай, дискусії, присвячені історичності-легендарності піснетворки, не дали однозначної відповіді. Це не зашкодило концепції твору, оскільки поетеса на перших сторінках задекларувала умовність сюжету словом «якби»: «Якби знайшлась неопалима книга», і тим самим блокувала навіть гіпотетичну можливість долучити своє ім'я до тієї чи іншої протиборчої сторони у з'ясуванні дилеми «Чи справді існувала Маруся Чурай».

Цікавою є і мотивація написання твору. Не бажання поетеси поставити крапу над «і» у дискусіях щодо постаті Марусі, а, по-перше, реакція на той факт, що «у брежнєвську добу історія як дисципліна перестала існувати», по-друге, така подія як «Ташкентська конференція про російську мову», на якій було прийнято резолюцію про навчання у дошкільних закладах російською мовою, що стало для Л. Костенко «рішенням взяти на себе, на поета, обов'язок бути літописцем і зберігати необбріхані дані, і, по-третє, тільки історія могла стати дзеркалом для сучасності і дати змогу авторці критично оцінити «недомагання дня» [5, с. 29-30].

Геній Л. Костенко в інтерпретації сюжету про Гриця й Марусю виявився не стільки в тому, що авторка створила «дидактичний», «лояльний», «глибоко афористичний» твір, «полотно з історії XVII століття», скільки в тому, що поетеса згадками, пригадуваннями, натяками розширила історичні межі роману тією мірою, щоб охопити українську історію від початку Київської держави (найдавніша згадка в романі стосується монахів Печерської лаври в XI-XII століттях) майже до початку XVII століття (йдеться про згадку про Федора Жученка, сотника Полтави від 1659 до 1691 року, зятя В. Кочубея і супротивника І. Мазепи), нагадавши читачеві про цілий ряд історичних подій та їх учасників: наїзд Кончака (XII ст.), наїзд Батия 1240 року, згадка про князя Витовта Великого Князівства Литовського (1430 рік), Сигізмунда III (Васу) – 1566–1632 рр., про поразку Наливайка під Солоницею, битви Хмельницького, спалення Полтави (літо 1658 року), згадка про те, як під час повстання Пушкаря проти Виговського Пушкареві стягли голову. Все це –

широка історична картина, на якій зображено «недолю України» [5, с. 31]. Це підтвердив у романі мандрівний дяк, порівнявши дорогу з Волині до Києва з Аппієвим шляхом, який знають всі, тоді як українську «дорогу», перед якою той «шлях» просто блідне, у світі не знають.

Філософська думка ХХ ст. обертається навколо парадоксу, озвученого ще К. Ясперсом, суть якого полягає у такому: прогресують знання, техніка тощо, але не власне людина, не її субстанція. Цей концепт частково постулюється і в історіософії історичного роману «Маруся Чурай» Л. Костенко. Зовнішнє тло є фактором маргінальним, а драма, яка розгортається в романі, могла б розвиватися у будь-яких часових координатах за аналогічним сценарієм. Протистояння героїв такої драми було б схожим: неординарна особистість потерпала б від люті пересічних людей, які становлять її оточення [16].

Маруся Чурай – це не романтична героїня, яка за законами концепції «герої і натовп» гине, виконуючи свою місію перед народом, якому палко віддана і чесно служить. Маруся Чурай – геній, сила талану якого, підрубана під корінь, пішла в небуття, не сотворивши слави Україні у світовому універсумі. В особистому житті геній також здебільшого приречений на нерозуміння, а відтак і на самотність [8].

Л. Костенко у романі розвиває думку про те, що не обов'язково через смерть має бути реалізований талант генія. Генію потрібна можливість творити, реалізовувати свій потенціал. Він прагне доброзичливого до себе ставлення. Боротьба за власну репутацію знесилоє його. На сьогодні міркування поетеси не втратили своєї актуальності, а отже, на часі нові дослідження, в основі яких – доля геніальної особистості в контексті соціальних реалій.

Література

1. Бажан М. Поема про кохання і безсмертя/ М. Бажан // Літературна Україна. – 1980. – 4 березня. – № 19. – С. 2.
2. Базилевський В. Поезія як мислення: Творчість Ліни Костенко в контексті сучасності/ В. Базилевський // Літературна Україна. – 1987. – 10 вересня. – № 37. – С. 3.
3. Бакула Б. Історія і поезія/ Б. Бакула // Дивослово. – 2000. – № 3. – С. 42–45.
4. Барабаш Ю. Розмова по щирості з самим собою: З критичного щоденника / Ю. Барабаш // Літературна Україна. – 10 вересня 1987 р. (№ 37). – С. 3.
5. Гусар-Струк Д. Історичний роман Ліни Костенко / Д. Гусар-Струк // Сучасність. – 1990. – № 5 (349). – С. 26-41.
6. Дівчина з легенди Маруся Чурай. – К. : Дніпро, 1967. – 135 с.
7. Забужко Н. Я. Вивчення роману Ліни Костенко «Маруся Чурай» / Н. Забужко // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 11. – С. 14–23.
8. Костенко Л. Геній в умовах блокованої культури / Л. Костенко // Дивослово. – 2001. – № 2. – С. 2-7.
9. Любарский Г. Морфология истории: сравнительный метод и историческое развитие / Г. Любарский. – М. : КМК, 2000. – 449 с.
10. Маковей Г. В. Інтимна лірика як духовний феномен (чоловічий і жіночий дискурси) / Г. В. Маковей // Автореф. на ... канд. філол. наук. – Кіровоград, 2003. – 20 с.
11. Нудьга Г. Балада про отруєння Гриця і легенда про Марусю Чурай / Г. Нудьга // Жовтень. – 1967. – № 2. – С. 131-138.
12. Пономаренко Л. Г. Пісні Марусі Чурай: текстологічний аспект / Л. Г. Пономаренко // Автореф. дис. ... канд. філол. н. – К., 2003. – 18 с.
13. Степыкина О. В. История и историзм в художественном опыте: Дисс. ... канд. филол. н.: 10.01.01 / О. В. Степыкина. – Курск, 2008. – 185 с.
14. Филипович П. Історія одного сюжету («У неділю рано зілля копала» О. Кобилянської) // Филипович П. П. Літературно-критичні статті / П. П. Филипович. – К.: Дніпро, 1991. – С. 157-195.
15. Фізер І. Шедеври поетичної мітоісторії Ліни Костенко / І. Фізер // Сучасність. – 1988. – № 7-8 (327-328). – С. 291-296.
16. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.